

Sahibə Nizami qızı Nəcəfova¹
FRAZEOLoji VAHİDLƏR ÜSLUBİ VASİTƏ KİMİ

Hafizə, yaddaş məktəbindən təfəkkür, yaradıcılıq məktəbinə keçid dövrünün başlıca vəzifələrindən biri şagirdlərdə Azərbaycan dilinə maraq və məhəbbət oyatmaq, onlarda ana dilinin tükənməz sərvətlərindən əyani şəkildə istifadə etmək bacarığı formalaşdırmaqdır.

Unutmaq olmaz ki, digər fənləri və dilləri dərinlən mənimsəmə, dili ünsiyyət alətinə çevirmə də məhz Azərbaycan dili təliminin düzgün təşkilindən asılıdır. Tədris prosesinin uğurla nəticələnməsi isə doğma dilin dinləmə, öyrənmə və danışma vasitəsi olduğunu anlamaqdan, ədəbi dilin normalarına, üslubi imkanlarına əməl etməkdən, natiqlik vərdisləri elementlərini düzgün qavramaqdan keçir. Fənn müəllimi unutmamalıdır ki: “Şagirdlər bu fənnin vasitəsilə müllü mədəniyyət nümunəsi kimi ana dilini öyrənir, onun səs sistemində, lüğət ehtiyatına, üslubi-qrammatik xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olur, elmi, bədii, publisistik və digər üslublarda yaradılmış ədəbiyyat nümunələri ilə tanış olmaq imkanı qazanırlar” (1,7).

Müasir Azərbaycan dili müəllimi dil qaydalarını mənimsəmək, həmin qaydaları bacarıqlara çevirə biləcək bir neçə çalışma üzərində iş aparmaqla kifayətlənməməli, təlimi prosesini digər məzmun xətləri (dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı) ilə inteqrasiyada qurmaqla ümumi nitq mədəniyyətinə malik şəxsiyyət yetişdirmək istiqamətində iş aparmalıdır. O, bilməlidir ki, təlim standartlarının reallaşdırılması nəticəsi olaraq “tam orta təhsil səviyyəsində ümumi orta təhsil səviyyəsindəki fəaliyyət istiqamətləri inkişaf etdirilməklə ədəbi dilin üslublarından istifadə imkanlarının genişləndirilməsi, şifahi və yazılı nitq prosesində nitq mədəniyyətinin tələblərinə riayət edilməsi, natiqlik vərdisləri elementlərinin yaradılması təmin olunur” (1,9).

Gətirdiyimiz sitatdan da görüldüyü kimi Azərbaycan dili təliminin ana məqsədlərindən biri də şagirdlərin nitqində dilin üslubi imkanlarından yararlanmanı formalaşdırmaqdır. Qısaca desək, nitqin gözəlliyi onun üslubunun düzgün seçilməsindən çox asılıdır. Bu mənada mətnlər üzrə işlərdə üslubi fonetika, üslubi leksika, üslubi morfolojiya, üslubi sintaksis məsələlərinə də geniş yer verilməli, təlimi diqqət ayrılmalıdır. Leksik-üslubi, qrammatik-üslubi çalışmaları üzərində iş aparılmaqla şagirdlərin idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi təmin edilməlidir. Yazı məzmun xətti üzrə işdə yalnız orfoqrafiya və durğu işarələri ilə bağlı səhvlər üzərində deyil, üslubi xətlər üzərində iş də gücləndirilməlidir. İbtidai sinfin ilk pillələrindən başlayaraq şagirdlərdə nitqin üslubları (rəsmi, elmi, publisistik və s.) haqqında ilkin təsəvvürlər yaradılmalı, yuxarı siniflərdə üslubiyyatla bağlı veriləcək biliklərin təməli qoyulmalıdır. Fonetik, leksik, qrammatik normalarla paralel üslubi normalar da mənimsədilməlidir.

Təbii ki, Azərbaycan ədəbi dilinin normaları, ayrı-ayrı üslublar 10-cu sinifdəki materiallar əsasında geniş tədris olunur və nitqin üslubi imkanları, üslubiyyatla bağlı məsələlər bu mərhələdə daha dərinlən mənimsənilir. Ancaq bu mərhələyədək şagirdlər dil qaydalarını mənimsədikcə ədəbi dilin normaları, üslublar haqqında minimal bilgiyə malik olurlar və varislik prinsipi, fəndaxili inteqrasiya gözlənilməklə həmin biliklər bir qədər də dərinləşdirilir, əsaslandırılır. Məsələn, V sinifdə “Lüğətlər”, “Qanadlı misralar”, “Rəvayətli ifadələr”, “Düzmü deyirik”, “Dəyirmi masa cəngavərləri” və s. mətnlər üzrə işlərdə şagird sözün məcazi mənası, sinonim, antonim, omonim (ədəbi üslub elementi), frazeoloji birləşmələr (danışıq etiketi və ədəbi üslub elementi) və s. haqqında ilkin məlumatlara sahibləndikcə onda nitqin üslubu, sözün çaları haqqında təsəvvürlər formalaşır. Biz bu ilkin təsəvvürdən çıxış edərək üslubi leksikanın, əsasən də üslubi frazeologiyanın bəzi məsələlərinə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

Üslubi frazeologiya, onun obyekt, atalar sözü, hikmətli sözlər, zərb məsəllər, frazeologiyanın leksik-semantik xüsusiyyətləri, frazeoloji vahidlərin bədii ədəbiyyatdakı yeri və üslubi əhəmiyyəti kimi məsələlər həmişə elmi-metodiki aradırmanın mərkəzində olub, bu gün də müasir təlimin tələbləri səviyyəsində həmin anlayışlar müxtəlif istiqamətlərdən təhlil edilir.

Frazeoloji vahidlərin mənşəyi, istifadəsi, təsnifatı, tətbiqi və işlənmə üsulları haqqında ilkin məlumat V sinifdə - leksikaya aid dil qaydalarının mənimsədilməsi prosesində verilsə də, məişət nitqindən, ibtidai sinifdə oxunan mətnlərin məzmunundan çıxış edərək şagirdlər frazeoloji vahidlərdən öz nitqlərində istifadə edirlər. Lakin əksər hallarda onlar istifadə etdiyi frazeoloji vahidin mənasını dəqiq bilmir, onlardan nitq kontekstində düzgün yararlanmırlar. Təbii ki, ənənəvi təsvirdə və müasir dilimizdə frazeoloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətlərində hələ də tam aydın olmayan məsələlər vardır. Ancaq V sinifdən başlayaraq söz, frazem, frazeoloji vahid, atalar sözü, məsəl, idiom, aforizm kimi anlayışlar ədəbiyyatla, ədəbi materialla inteqrasiyada mənimsənilərsə, şagirdlərdə daha aydın və dolğun təsəvvürlər formalaşa bilər. Şagird frazeoloji ifadəni ayrı-ayrı sözlərin deyil, bütöv semantik ifadələrin çevrilməsi əsasında böyüyən frazeoloji forma kimi başa düşsə, frazeoloji vahidlərin üslubi imkanlarını da şüurlu dəyərləndirə və nitqində istifadə edə bilər.

V sinfin “Azərbaycan dili” dərslində “Qanadlı misralar” adlı bir mətn təqdim olunmuşdur və burada fikri yığcam ifadə etmə, sözün qənaətlə işlədilməsi nitqin gözəllik, təsirlilik xüsusiyyəti kimi öyrənilir. Biz də yaxşı bilirik ki, ədəbi nitqin vasitələrindən biri də “qanadlı sözlər”dir və bu ifadə qədim yunan şairi Homerin adı ilə bağlıdır. Bu ifadə sonralar dilçilik və üslubiyyat üçün bir terminə çevrilmiş, qısa sitatlar, obrazlı ifadələr, klassiklərin deyimləri, mifoloji və ədəbi personajlar, geniş

¹Azərbaycan Dövlət Perdaqoji Universitetinin magistrantı

mənada xalq deyimləri və s. bu sözlə ifadə olunmuşdur. Müasir dillə ifadə etsək “qanadlı sözlər” sabit söz birləşmələri, frazeoloji vahidlərdir. Deməli, müəllim bu mətdəki obrazlı ifadələri, şeir parçalarını şərh etməklə həm sözün məcazi mənasını izah edə, həm də frazeoloji vahidlər haqqında ilk elmi təsəvvür yarada bilər. Məsələn, aşağıdakı mətn parçaları üzərində işi düzgün qurmaqla “qanadlı söz” – sabit birləşmələr haqqında təsəvvür formalaşdırmaq mümkündür:

Vətəni sevməyən insan olmaz,
Olsa, ol şəxsdə vicdan olmaz (A.Səhhət).
Vətən mənə oğul desə nə dərdim,
Mamır olub qayasında bitərdim (M.Araz) (2, 51).

Bizcə, bu “qanadlı misralar” vətən haqqında, ona sevgi haqqında sabitləşməyə meyilli, dolğun obrazlı ifadələrdir. Sonrakı “Rəvayətli ifadələr” mətni üzərində işdə “*Şeir in qol-qabırğasının sındırma*”, “*Karın könlündəki*”, “*Süleymana qalmayan dünya*” kimi rəvayətlərin izahı verilməklə belə bir məsələyə aydınlıq gətirilir: “Dilimizdə elə ifadələr var ki, onların mənası ilə həmin ifadəyə daxil olan sözlərin mənası arasında əlaqə olmur” (2,54).

Həm dərslikdəki mətn və şalışmalar üzərində iş aparmaq, həm də V sinif ədəbiyyat fənnindəki bədii mətnlər arasında interqativlik yaratmaqla müəllim frazeoloji vahidlərin nitqdə nə qədər vacib olduğunu sübut edə və həmin vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri (obrazlılıq, ifadəlilik, məna zənginliyi, emosionallıq) haqda ilkin təsəvvürlər yarada bilər. Beləliklə “şagirdlər atalar sözləri, məsəllər, aforizmlər, ədəbi sitatlar haqqında da yeri gəldikcə məlumatlı olsalar həm nitqlərini zənginləşdirər, həm də mənalı vahidlərdən bədii təsvir vasitəsi kimi istifadə edə bilərlər” (3,192).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı. Bakı, 2015, 211 s.
2. Azərbaycan dili-5. Dərslik, Bakı, 2012, 199 s.
3. Azərbaycan dili-5. (müəllimlər üçün metodik vəsait). Bakı, 2012, 199 s.
4. H.Balıyev., A.Balıyev. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2019, 380 s.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, üslubi xüsusiyyət, frazeoloji lüğətlər, sabit və sərbəst söz birləşmələri.

Ключевые слова: фразеологические единицы, стилистические особенности, фразеологические словари, фиксированные и свободные словосочетания.

Key words: phraseological units, stylistic features, phraseological dictionaries, fixed and free phrases.

XÜLASƏ

Məqalədə frazeoloji vahidlərdən nitqdə istifadə zəruriliyi dil faktları ilə əsaslandırılır və üslubi frazeologiya nitqin üslubi rəngarəngliyini araşdıran elm sahəsi kimi təqdim olunur. Frazeoloji vahidlərin mənşəyi, istifadəsi və işlənmə üsulları araşdırılır. Müəllif tədqiqi müşahidələrin nəticəsi olaraq bu qənaətə gəlir ki, şagirdlər frazeoloji ifadələrdən istifadə etsələr də, bəzən onların dəqiq mənasını bilmir, və ya onlardan üslubi məqamda yaralana bilmirlər. Onun fikrincə, Azərbaycan dili dərsliklərindəki mətnlər və frazeoloji lüğətlər üzərində iş düzgün qurularsa, şagirdlər frazeoloji vahidlərin üslub xüsusiyyətlərini daha aydın dərk edə bilərlər.

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ КАК СТИЛИСТИЧЕСКОЕ СРЕДСТВО Sahila

РЕЗЮМЕ

В статье обосновывается необходимость использования в речи фразеологических единиц лингвистическими фактами, стилистическая фразеология представлена как область науки, исследующая стилистическое разнообразие речи. Исследуются происхождение, употребление и способы разработки фразеологических единиц. В результате исследовательских наблюдений автор приходит к выводу, что, хотя учащиеся пользуются фразеологическими выражениями, порою не знают их точного значения или же не способны воспользоваться ими в стилистические моменты. По его словам, если работа над текстами и словарями фразеологических выражений в учебниках азербайджанского языка будет поставлена правильно, учащиеся смогут яснее представлять себе стилистические особенности фразеологизмов.

PHRASEOLOGICAL UNITS AS A STYLISTIC MEANS

SUMMARY

The article substantiates the need to use phraseological units in speech with linguistic facts, stylistic phraseology is presented as a field of science that explores the stylistic diversity of speech. The origin, use and methods of development of phraseological units are investigated. As a result of research observations, the author comes to the conclusion that, although students use phraseological expressions, sometimes they do not know their exact meaning or are not able to use them in stylistic moments. According to him, if the work on the texts and dictionaries of phraseological expressions in the textbooks of the Azerbaijani language is organized correctly, students will be able to more clearly imagine the stylistic features of phraseological units.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova